

Oděsa česká a židovská: Mezi kosmopolitismem a nacionalismem¹

Petr Lozoviuk

Czech and Jewish Odessa: between cosmopolitanism and nationalism

The study is concerned with selected specific features of Odessa's urban environment dating back to the end of 19th century. After a brief outline of the demographic development of the city, the study focuses on one marginal group, the local Czechs, and then on one dominant urban ethno-congregational group, the local Jewish community. Czechs living in Odessa are taken as an example of a group that is nationally conscious, but numerically non-distinctive one whose minority life was rather at the level of informal activities. In contrary, the Odessa „Jews“ can be described as one of the most remarkable components of the city's population for the period under review, population that was at that time undergoing the process of internal identity differentiation. While the Czechs represented only a minor element in the context of the transnational environment of the city, the significance of the Jewish intellectual life far outstripped the local context of the Northern Black Sea. In this context, it can be said that the importance of the Odessa environment at the turn of the 19th and 20th centuries is still not justly appreciated as a formative element in the ideological maturation and institutional formation of the Jewish modernity, especially the Jewish national movement.

Key words

Odessa, Czechs in Odessa, Odessa Jews, “self-empowerment”

Oděsa byla založena roku 1794 jako urbánní centrum severozápadního Černomoří, které se teprve před nedávnem stalo přímou součástí ruské říše. Hospodářská prosperita, otevřenost cizím kulturním vlivům a specifický demografický vývoj představovaly základní prvky, které formovaly podobu vznikající městské společnosti.² Z demografického hlediska byly během prvního století existence Oděsy pozoruhodné zejména tři tendence, které se ukázaly být významné pro její další vývoj. Jednak to byl prudký nárůst obyvatelstva, jehož bylo docíleno během prvních desetiletí existence města, dále heterogenita městské populace z jazykového, etnického, kulturního a náboženského hlediska. Další specifický demografický trend představoval významný podíl židovské populace na celkovém počtu obyvatelstva. Všechny tyto tendence odlišovaly Oděsu od vývoje v jiných ruských městech. Řada dobových pozorovatelů proto Oděsu vnímala jako město, které se v ruském kontextu jevílo být nejméně ruským (srov. Koschmal 1998; Lozoviuk 2017b).

Předložený text je věnován vybraným specifikám oděského městského prostředí doznívajícího 19. století. Po stručném nastínění demografického vývoje sle-

---

1 Studie byla napsána v rámci řešení grantu GA ČR č. 15-03269S „Proměny každodennosti. Kontinuita a diskontinuita postsovětského velkoměsta“.

2 K historickému vývoji města podrobněji srov. King 2011; Третьяк 2012; Херлихи 2015.

dovaného města bude přistoupeno k tematizaci jedné marginální skupiny, místních Čechů, a následně jedné dominantní městské etnokonfesijní skupiny, místní židovské komunity. V Oděse žijící Češi jsou vzati jako příklad sice národně uvědomělé, početně ale nevýrazné skupiny, jejíž menšinový život se odehrával spíše v rovině neformálních aktivit. Oproti tomu oděské „židy“ je možno pro sledované období označit za jednu z nejvýraznějších složek oděské populace, procházející navíc procesem vnitřní identitární diferenciaci. Zatímco oděští Češi představovali v kontextu transnacionálního prostředí sledovaného města jen nevýrazný prvek, význam oděského židovského intelektuálního života dalece převyšoval lokální kontext severního Černomoří. V tomto smyslu lze konstatovat, že důležitost oděského prostředí přelomu 19. a 20. století pro ideové zrání a institucionální formování židovské moderny, zvláště židovského nacionálního hnutí, je doposud doceněna jen nedostatečně.

Zasídlení Oděsy probíhalo zpočátku podle obdobného scénáře, jako v případě přílehlých stepních oblastí, tedy prostřednictvím masových migrací. Přestože zajištění dostatečného počtu městských obyvatel patřilo k nejsložitějším úkolům rané etapy budování města (Стременовський 2002: 43), došlo k relativně uspokojivému zalidnění Oděsy již v průběhu druhého desetiletí její existence. Počet obyvatel kontinuálně narůstal v průběhu celého 19. století, přičemž bylo příznačné, že Rusové zpočátku tvořili jen menší část populace. Kulturně-etnicko-religiózní heterogenosti městské populace bylo dosaženo díky přilákání mnoha zahraničních specialistů z oblasti techniky, řemesel, ekonomiky, z akademické sféry, armády, umění, námořnictva ale i státní správy do budovaných městských institucí (Keller 1987: 49). Rezultátem carské kolonizační, ale i hospodářské politiky tak bylo konstituování jazykově, konfesionálně, etnicky a kulturně velmi pestrého lidského konglomerátu na relativně omezeném prostoru nově založeného města.

Období nejbouřlivějšího stavebního vývoje Oděsy spadá do periody existence zóny volného obchodu, tzv. porto-franko, z let 1819–1858,³ kdy město proslulo v Rusku i za jeho hranicemi sklonem k náboženské, jazykové, kulturní a etnické snášenlivosti a kdy díky tolerování ilegální migrace nadále vzrůstal počet jeho obyvatel, podobně jako jeho heterogenita. Na základě dostupných demografických údajů lze dovozovat, že počet oděských obyvatel vzrostl mezi léty 1800 až 1892 o úctyhodných 3.667 %. Pro další velká města tehdejšího Ruska byly tyto údaje následující: Moskva vzrostla o 220 %, Petrohrad o 323 %, Varšava o 417 %, Riga o 525 % (Skinner 1986: 211). Tohoto nárůstu bylo pochopitelně po celé sledované období docilováno zvláště díky migračnímu přírůstku. O trvalém významu imigrace do města svědčí i demografické údaje z poslední dekády 19. století: roku 1892 tvořil podíl v Oděse narozených obyvatel 45,2 % jejich celkového počtu, roku 1897 vykazoval tento údaj ještě nižší hodnotu, pouhých 43,6 % (Hofmeister 2007: 55).

3 K historii a fungování systému „porto-franko“ v Oděse podrobněji srov. Третьяк 2012: 159–173.

Rok	Počet obyvatel
1795	2.349 ⁵
1814	přibližně 20.000 ⁶
1828	32.995 ⁷
1840	60.055 ⁸
1843	77.778 ⁹
1852	přibližně 97.000 ¹⁰
1856	101.000 ¹¹
1859	přibližně 111.000 ¹²
1863	118.970 ¹³
1873	193.513 ¹⁴
1892	340.526 ¹⁵
1897	403.815 ¹⁶
1900	449.673 ¹⁷
1914	669.000 ¹⁸

Demografický vývoj města v průběhu 19. století⁴

4 Jedná se jen o orientační údaje sestavené z různě hodnověrných pramenů. Spolehlivá data založená na úředním sčítání obyvatelstva pocházejí až z 90. let 19. století. Mírně odlišné demografické údaje uvádí pro druhou polovinu 19. století ve své monografii americká historička Patricia Herlihy (srov. Херлихи 2015: 365).

5 Pramen: История Одессы. Краткая история города; [online], [cit. 14.04.2017]. Dostupné z: http://www.odessaguide.net/history_short.ru.html

6 Tamtéž.

7 Herlihy 1977: 65.

8 Erman 1845: 43.

9 Erman 1847: 207.

10 Pramen: История Одессы. Краткая история города; [online], [cit. 14.04.2017]. Dostupné z: http://www.odessaguide.net/history_short.ru.html

11 Pierer's Universal-Lexikon, Band 12. Altenburg 1861, s. 212; [online], [cit. 14.04.2017]. Dostupné z: <http://www.zeno.org/Pierer-1857/A/Odessa>

12 Pramen: История Одессы. Краткая история города; [online], [cit. 14.04.2017]. Dostupné z: http://www.odessaguide.net/history_short.ru.html

13 Hausmann 1998: 54.

14 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., XLVII. Город Одесса, Санкт-Петербург 1904, s. IV.

15 Pramen: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., XLVII. Город Одесса, Санкт-Петербург 1904, s. IV.

16 Pramen: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., XLVII. Город Одесса, Санкт-Петербург 1904, s. IV.

17 Pramen: Meyers Großes Konversations-Lexikon, Band 14. Leipzig 1908, s. 902-904; <http://www.zeno.org/Meyers-1905/A/Odessa>

18 Pramen: История Одессы. Краткая история города; http://www.odessaguide.net/history_short.ru.html

Na relativně věrohodnou podobu etnické skladby obyvatel lze usuzovat z informací shromážděných prostřednictvím sčítání, prováděného ve městě roku 1892, a dále během prvního všeruského cenzu z roku 1897.¹⁹ Během těchto sčítání se ještě nezjišťovala národnost, ale rodný jazyk. Údaje o tehdy nepočtenějších jazykových skupinách v Oděse, které prakticky korespondovaly s etnokonfesijními poměry, uvádí následující tabulka:²⁰

Jazyk	1892	1897
ruský	196.443	237.425
židovský ²¹	106.030	124.511
polský	13.911	17.395
německý	9.163	10.248
řecký	5.283	5.086
tatarský	700	1.437
arménský	1.293	1.401

Na základě všeruského cenzu z roku 1897 udalo šest set šestnáct obyvatel Oděsy (372 mužů a 244 žen) jako svůj rodný jazyk češtinu.²² Lze se domnívat, že rozhodná většina tehdejších oděských Čechů nepocházela z českých sídel nacházejících se v dnešní Oděské oblasti, ani ze vzdálenějších krajanských obcí dnešní jižní Ukrajiny. Se vši pravděpodobností se z většiny jednalo o příslušníky inteligence a snad i některé obchodníky a řemeslníky, které do Oděsy přivedly jejich profesní zájmy. Řada z nich v Oděse zapustila kořeny a stala se patrioty své nové vlasti, jiní se po čase rozhodli pro návrat do vlasti původní. Z hlediska vztahu k místu svého pobytu lze rozeznávat dvě základní kategorie oděských Čechů. Jednak krajany, jimž se původní vlast postupně odcizovala s mírou, s jakou vrůstali do nového jinonárodního prostředí; a jednak krajany, kteří se zde vědomě nacházeli dočasně a s novým prostředím se necítili být niterně spojeni. Z tohoto postoje vycházel i jejich nesentimentální vztah k dalším v Oděse žijícím „našincům“, což se kupříkladu projevovalo neochotou angažovat se v menšinovém životě.²³ V případě obou skupin docházelo k intenzivnějšímu kontaktu s „vlastí předků“ zejména v souvislosti s vyhocením politických událostí, jak

19 K vývoji etnické skladby obyvatel města v 19. století podrobněji srov. Herlihy 1977, Лебедев 2014.

20 Pramen: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., XLVII. Город Одесса, Санкт-Петербург 1904, s. VI.

21 Jednalo se o jidiš.

22 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., XLVII. Город Одесса, Санкт-Петербург 1904, s. VI.

23 Jako příklad lze zmínit postoj českého dirigenta Václava Talicha, který v Oděse pobýval v letech 1904 až 1905. Talich byl samozřejmě informován o existenci relativně početné české komunity ve městě, její představitele však, jak se vyjádřil v jednom dopise, „netoužil zrovna příliš seznat.“ K Talichovu pobytu v Oděse podrobněji srov. Lozoviuk 2017c.

k tomu došlo např. během obou světových válek, či aktuálně v důsledku událostí z let 2013–2014.²⁴

Mnozí čeští kolonisté, kteří se od poloviny 19. století rozhodli spojit svůj osud s jihoruskými stepními oblastmi, putovali do svých budoucích novoruských a zakavkazských sídel přes oděský přístav.²⁵ První čeští vystěhovalci přibyli do Oděsy již v roce 1856, tedy bezprostředně po skončení krymské války, aby dále pokračovali do krymského Simferopolu.²⁶ Tito pionýři českých osad jihoruské stepi posléze v letech 1862–1864 založili v Perekopském újezdě čtyři převážně české osady: Bohemku, Tábor, Carekvič a Alexandrovku (srov. Vaculík 2007: 100).²⁷ Jiní čeští kolonisté se od 60. let 19. století usazovali na dalších místech Chersonské gubernie, přičemž většina těchto osadníků byla potomky českých náboženských exulantů, kteří po zrušení nevolnictví migrovali z polského Zelova přes Volyň na jih Ukrajiny. Takto vznikly první čtyři české vesnice s asi 500 obyvateli v dnešní Oděské oblasti (Vaculík 2007: 102). Český historik Jaroslav Vaculík uvádí, že ve 20. letech 20. století patřily mezi zdejší české kolonie následující obce: Alexandrovka, Sofientál, Bohemka, Lubaševka, Sergejevka, Zeljonyj Jar, Sirotinka, Konskij Zahon. Ve většině těchto sídel však Češi žili společně s příslušníky dalších národností (Vaculík 2007: 120).²⁸

Vzpomínky pamětníků těchto „treků“ zpracoval roku 1910 ve svém spise s názvem *Vypravování stařečků o příchodu Čechů na Krym* baptistický kazatel a misionář Jan Nepraš, sám rodák z české obce Čechohrad, která se nacházela v tehdejší Tauridské gubernii. O strastiplných podmínkách dočasného pobytu těchto migrantů v Oděse vypovídá Neprašova zmínka, že „pohled na některé [české] matky, které chodily s dětkami po městě, byl tak smutný, že jim [místní obyvatelé] i almužnu podávali“ (Nepraš 1910). Potomci přesídlenců z českých jihoruských osad migrovali ve větším počtu do Oděsy až v sovětském období, zejména po druhé světové válce. Během carské epochy se přítomnost českého „elementu“ ve městě projevovala především díky osobnostem

24 Potomci českých krajanů žijí v Oděse dodnes. Na počátku 21. století zde působily dva krajanové spolky — „Česká rodina Oděsa“ a „Česká beseda Oděsa“. Existence osob hlásících se k českému původu vyvolala zájem českých médií roku 2015, kdy došlo ke kolektivní, českým státem organizované migraci významné části oděských Čechů do ČR.

25 Nejednalo se ovšem o jediný možný způsob přibytí do cílových oblastí v Rusku. Někteří čeští zemědělci putovali z Čech do svých nových sídel na Krymu a v oblasti Novorossijska vnitrozemskou cestou přes Olomouc, Těšín, Krakov, Lvov, Tarnopol, Husjatin, Kamenec Podolský, Nikolajev, Cherson, Perekop, Simferopol, Kerč a Tamaň (Vaculík 2007: 103).

26 K historii českých osad na území dnešní jižní Ukrajiny dále srov.: Матеріали з історії чехів; Dějiny Čechů na Ukrajině 2013; Uherek et al. 2000; Vávra 2005; Vávra 2007; Келер 2007; Україна-Чехія; Kokaisl 2009.

27 Není příliš známou skutečností, že spolu s Čechy se těchto migrací účastnili také jejich českoněmečtí krajané, se kterými se následně společně usazovali v některých ze zakládaných obcí. Podrobněji srov. Lozoviuk 1998.

28 Kromě těchto osad existovalo v relativní blízkosti Oděsy ještě jedno české sídlo. Jednalo se o vesnici Goluboje v Moldávii. Podle terénních šetření studentů sociokulturní antropologie Pardubické univerzity z počátku 21. století se zde k české národnosti hlásilo údajně stále ještě 130 osob. Podrobněji srov. Hyánková 2008: 269.

české kultury a vědy, které přicházely do Oděsy v souvislosti s existencí místních institucí, zejména edukativního a uměleckého rázu.

K významné kapitole místní kulturní historie patří skutečnost, že v Oděse byl vytvořen jeden z prvních (1894) ruských symfonických orchestrů a to péčí českého krajana Josefa Příbík, kterému se Oděsa stala skutečnou druhou vlastí (Розенберг/Суворова 2010: 200–201). Příbík zde působil více než čtyřicet let jako šéfdirigent orchestru místního městského divadla. Po dobu své úspěšné umělecké kariéry usiloval propagovat v oděském hudebním prostředí českou hudební kulturu a to nejen tím, že zde inscenoval díla českých skladatelů, ale též prostřednictvím přímých kontaktů s významnými českými umělci, které do Oděského divadla zval k hostování (Drbal 2013: 309). Ve svém novoruském působišti Příbík proslul i jako inovátorský propagátor ruské hudební produkce²⁹ a to v situaci, kdy repertoáru oděského divadla po dlouhá desetiletí dominovala zahraniční, především italská opera.³⁰ V této souvislosti je třeba zdůraznit, že v proevropsky a kosmopolitně orientovaném městě bylo zprvu nesnadné tento stav měnit. Očividných úspěchů bylo v tomto směru dosaženo až v průběhu roku 1910, kdy Příbíkovicou zásluhou došlo k přeměně koncepce oděské operní scény (podrobněji srov. Lozoviuk 2017c).

V souvislosti s působením českých intelektuálů ve městě si krátkou poznámku zaslouží též přítomnost českých studentů a zejména pedagogů na oděských školách. Velký význam pro rozvoj intelektuálního potenciálu Oděsy představovalo založení Novoruské univerzity roku 1865. Pro tuto vysokoškolskou instituci byla příznačná vysoká etnokonfesijní heterogenita a to jak studentstva, tak pedagogického sboru (Hausmann 1998: 130). Podle Guida Hausmanna, autora rozsáhlé monografie o dějinách a společenském významu oděské univerzity, patřili z národnostního hlediska, vedle Rusů, mezi nejpočetněji zastoupené skupiny mezi studenty Bulhaři, Poláci, židé, Ukrajinci, Rumuni (Moldavané), Gruzínci, Arméni a Němci (Hausmann 1998: 132nn).

O přítomnosti a působení studentů a pedagogů českého původu na oděské univerzitě jsme informováni jen kuse prostřednictvím několika kratších studií a zpráv. Na historicko-filozofické fakultě oděské univerzity kupříkladu studoval pražský rodák Jaroslav Hejduk, který jako sedmiletý chlapec přijel se svou rodinou za lepším životem do Novorossijsku. Po oděských studiích se navrátil do Předkavkazí, kde zprvu nastoupil soudnickou kariéru, později pracoval jako agronom v černomořských stepních oblastech (Kubrakova 2010: 19). Mezi univerzitními pedagogy českého původu lze zmínit historika Franze Ržábka (?), rodáka z české jihoukrajinské vesnice Bohemka, který na oděské univerzitě vyučoval mezi léty 1888 až 1906 (Музичко 2013: 233–235). Na oděské univerzitě dále působili M. Zámeček, K. Mráček (Волкова 2006: 138) či klasický filolog Jan Luňák. Řádný profesor Novoruské univerzity Luňák strávil většinu svého akademického života v cizině, vedle působení v Oděse (od roku 1892) pobýval též v Kazani, Petrohradu a Moskvě, aby se na sklonku svého života navrá-

29 Pramen: Музыкальный энциклопедический словарь, 1990; <http://www.musdic.ru/html/p/pribik.html>

30 Pramen: Музыкальная энциклопедия, 1973–1982; <http://www.musenc.ru/html/p/pribik.html>

til do Čech (Hausmann 1998: 538). Dalším jazykovědcem českého původu působícím ve druhé polovině 19. století na místní univerzitě byl Čeněk Šercl (Valášková 2013: 99) a jistě by bylo možné doplnit ještě další jména (srov. Valášková 2013). V Oděse dále profesně působili architekti Vincenc Procházka³¹ a M. Kokorný (Pokorný?) či syn Boženy Němcové malíř Jaroslav Němec, který byl na místním reálném učilišti zaměstnán jako středoškolský pedagog (Волкова 2006: 138). Řada českých umělců našla uplatnění v oděském divadelním životě a to zejména v souvislosti s existencí operního orchestru.³²

Jak vypadal český menšinový život v Oděse během poslední třetiny 19. století, se můžeme jen dohadovat. Jedním z jeho organizátorů byl od 80. let krajan František Mráček³³ a podle dostupných informací lze usuzovat, že se formálně nejspíše odehrával v rámci Slovanského spolku sv. apoštolů Cyrila a Metoděje, který od svého založení roku 1870 sdružoval příslušníky i dalších menšinových slovanských národů žijících v Oděse (Valášková 2013: 95nn).³⁴ Z jedné stručné zprávy lze dovozovat, že českého menšinového života v Oděse se aktivně účastnil i Josef Příbík, zmiňovaný šéfdirigent orchestru místního městského divadla, který je uváděn mezi zakládajícími členy Českého výpomocného spolku založeného roku 1900 (Drbal 2013, 311; Uherek 2000: 344). O konkrétních aktivitách této organizace však nejsou známy žádné další informace.

Mezi českými středoškolskými pedagogy působícími v Oděse vynikl pozdější legionářský velitel a československý generál Antonín Číla. Číla se rozhodl odejít do Ruska roku 1909 v rámci náborové akce ruského ministerstva školství, které hodlalo podle vzoru sokolského tělocvičného hnutí reorganizovat výuku tělocviku na ruských školách (Муратов/Муратова 2013: 294). Číla se tak na několik let stal v Oděse sokolským instruktorem majícím za úkol šířit ideje tohoto hnutí a zároveň působil jako učitel gymnastiky na jednom oděském gymnáziu (Муратов/Муратова 2013: 294–295). Po vypuknutí první světové války se aktivně angažoval v budování České družiny a později legionářských oddílů, v jejichž řadách se kupříkladu účastnil i známé bitvy u Zborova.³⁵

Jiné osobnosti tehdejšího českého kulturního života pobývaly v Oděse jen tempo-
rálně. Oděsa jimi byla navštěvována během jejich „poutí východních“, jak tuto dobo-

31 Procházka, v ukrajinských a ruských zdrojích známý pod jménem Vikentij Ivanovič, navrhl v 90. letech 19. století projekt oděské Nové burzy. Tato ve stylu italské pseudorenesance postavená budova dnes slouží jako Oděská filharmonie a dodnes představuje jednu z architektonických dominant města. Podrobněji srov. Вікентій Іванович Прохаска (1870–1920) [online], [cit. 24.04.2017]. Dostupné z: <https://archexplorer.wordpress.com/2011/06/18/%D0%B2%D1%96%D0%BA%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%96%D0%B9-%D1%96%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%85%D0%B0%D1%81%D0%BA%D0%B0-1870-1920/>.

32 Václav Talich kupříkladu pro rok 1904 uvádí, že zde působilo šest českých muzikantů, přičemž se lze domnívat, že do tohoto počtu nezahrnul ani sebe ani šéfdirigenta Josefa Příbíka (Lozoviuk 2017c).

33 Základní informace k Mráčkově osobě jsou uvedeny ve stati Nadi Valáškové (Valášková 2013: 94nn).

34 K historii a činnosti spolku srov. Моисеева 2011.

35 K osobnosti generála Číly podrobněji srov. Муратов/Муратова 2012.

vou manýru označil literární historik a kritik Arne Novák (Novák 1921: 137). Tato putování do ruské říše lze považovat jak za jeden z projevů tehdejšího rusofilství českých intelektuálů, tak za projev touhy po poznání exotického prostředí, jehož zvláštnosti se dále snažili zprostředkovat českému publiku. Od šedesátých let 19. století se díky své příhodné poloze Oděsa stávala východiskem pro cesty českých cestovatelů, směřujících dále na ruský východ. Obvyklý cíl těchto cest představovaly ony části ruské říše, které byly považovány za exotické, nejčastěji Krym a dále Zakavkazí. Tímto způsobem Oděsu kupříkladu navštívil i patrně nejpobulárnější český cestovatel z přelomu 19. a 20. století Josef Kořenský, autor obsáhlého cestopisu s názvem „Na Krymu“, v němž je ovšem sledované oblasti věnována jen okrajová pozornost (Kořenský 1896).

Z českých literátů si Oděsu oblíbil zejména Servác Heller, svého času populární český novinář a beletrista, který v kontextu české literatury poslední třetiny 19. století proslul díky svému „literárnímu exotismu“ (Veselý 1948: 267). Pro tento literární žánr bylo charakteristické prokládání vypravěčských úseků popisnými pasážemi, v nichž autor obracel pozornost čtenářů na cestopisné a někdy až etnografické reálie vztahující se k místu děje (srov. Lozoviuk 2017c). Kromě jiných oblastí východní Evropy integroval v tomto duchu Heller do svých povídek, románů a novinových článků i Oděsu, kterou opakovaně navštěvoval od 70. let 19. století. Vedle beletristického zpracování reálií města věnoval Oděse i jeden rozsáhlý fejeton, v němž ji české veřejnosti představil jako bohaté a výstavní město kosmopolitního rázu. „Národnosti“ se zde „snášejí velmi dobře“, referoval Heller, „jen k židům jeví se všude veliká nechuť“, která podle něj stála v pozadí za opakujícími se „protižidovskými revolucemi“, jak poněkud eufemisticky označil protižidovské pogromy (Heller 1873a: 115).

Oděští židé poutali pozornost vnějšího pozorovatele svojí početností a na první pohled patrnou jinakostí. „Mně samému zdálo se z počátku, že je Oděsa město židovské“, sděloval ve svém fejetonu Heller, „a tento první a klamný dojem trval několik dní [...]. Žádostiv seznat brzy nejzajímavější část města, spěchal jsem do hlavních tříd, jež nádherou zároveň i obchodem nad ostatní vynikají, a ku svému ustrnutí seznal jsem, že byly zde alespoň čtyři pětiny lidí, mravenčím chvatem sem a tam se hemžících, židé v protivných, až na zem sáhajících kaftanech, s hnusnými pejisy na skráních a s výrazem nejžravějšího mamonu na tvářích. Město samo, pokud jsem je v prvních hodinách mohl přehlédnout, učinilo na mne dojem velmi lahodný, a obzvláště krásnými zdály se mi jmenované hlavní třídy; ale tento lahodný dojem kazilo mi šeredné židáctvo způsobem tak odporným, že mi žluč vztekla vřela, a já ustavičně židy, židy, zase židy a věčně jen židy potkávaje, všecek už rozčilen, židovstvo až do praotce Abrahama jsem proklínal“ (Heller 1873a: 104). Tento soud Heller sice o něco níže v textu sám poněkud relativizoval odkazem na „svěží a bujná děvčata židovská“, která „na ulici potkával s pohledem tak vyzývavým a úsměvem tak neskonale svůdným“, že mu „bylo líto, že ráno židovstvo vůbec proklínal.“ V tomto duchu si autor na závěr ještě poněkud sarkasticky posteskl, jaká že to je škoda, že „nejsou všichni židé mladými židovkami: jak bychom ten národ velebili!“ (vše Heller 1873a: 104).³⁶

36 Tuto pasáž textu, mající snad působit jako jakési odlehčení předchozí výpovědi, je třeba vnímat spíše než jako relativizaci negativních soudů učiněných na adresu „židovstva“, jako projev Hellerovy slabosti pro „něžné pohlaví“, která zřetelně postupuje i jeho dalšími fe-

Že se však v případě citovaného výroku nejednalo o ojedinělý exces autora na adresu „židů“, svědčí obdobné Hellerovy výpovědi, které lze též nalézt v jeho dalších textech. Tak kupříkladu v jedné reportáži z Varšavy, pocházející také z počátku 70. let 19. století, se lze na adresu tamní židovské populace dočíst: „Jediný živel, který snad rozkoší nezná a nic neužívá, jsou polští židé, Merkur Varšavy. Víra a mamon jsou jejich pravidlem životním, nevkus a špína jejich odznakem zevnějším. Jako krtk prolezli město i zemi, jako klíště se všude zachytili a jako pijavice se do všeho zakousali. Jsou napohled páriové polské metropole, a přec vlastně její páni, kal města a přec jeho neúčinnějším kvasem. V jejich rukou je skoro všečen obchod, průmysl a kapitál; vyssávají, kde jaká je šťáva, těží z lehkokrevnosti Poláků, a přec je mezi nimi tolik nešvary, ano i bídy, a přec zůstávají zevně tím, čím jsou cikáni měst mohamedánských“ (Heller 1873b: 31).

Východoevropští židé Hellera na jeho cestách zaujali do té míry, že jim věnoval i jeden zvláštní fejetón, v němž se, pod názvem „Židé v Polsce“, zamýšlel nad společenským významem „židovstva“ ve městech, v nichž představovali významnou populační složku.³⁷ V tomto textu jsou explicitně vyjádřeny Hellerovy názory na způsob života městských židů a na jejich místo v tehdejší polské a ruské společnosti. Na rozdíl od jejich západoevropských souvěrců považuje „ruské židy“ za zvláštní etnickou skupinu, osobitý „národní originál“: „Polské aneb rusko-polské židovstvo je už zcela něco jiného, než židovstvo v ostatních zemích evropských. Tam zůstalo národním originálem, zde přetvořilo se pod tlakem vše nivellující západní kultury, připodobnilo se zevnějškem, mravem i životem ku svému okolí, ba zapírá i svůj původ asijský a plemenný ráz národní, prohlašujíc se toliko za zvláštní společnost náboženskou, ačkoliv každému jde na rozum, že pouhé náboženství nikterak nedovede nosy ohýbat a vůbec lidi tělesné tak znamenat, aby již na první pohled ode všech jinověrců se odlišovali“ (Heller 1873c: 56).

V souvislosti s těmito názory na kolektivní charakter osob izraelského vyznání je zajímavé poznamenat, že v podobném duchu hodnotil „židy“ i Hellerův středoškolský spolužák a kolega Jan Neruda. Neruda publikoval během roku 1870 text s názvem „Pro strach židovský“, který je dnes některými znalci považován za „pravděpodobně první obsáhlý český antisemitský traktát“ (Frankl 2017). Na adresu (v českých zemích žijících) židů Neruda konstatoval kromě jiného i to, že „jsou zcela svým, určitě vysloveným národem“ a dále, že „jsou nám Čechům národem zcela cizím.“ Téměř doslova zde byla reprodukována premisa dobového českého (a obecněji středeuropejského) antisemitismu, podle níž se židé nemohou zapojit do národního snažení národů, v jejichž rámci žijí, neboť představují odlišný etnicko-rasový element. Tuto myšlenku lze vysledovat již v samotných počátcích českého intelektuálního, „národní věci“ motivovaného antisemitismu, který se patrně poprvé zřetelně projevil v odmítavé reakci českých národovců na první vlastenecky české vystoupení literáta židovského původu — Siegfrieda Kappera.³⁸

---

jetony. V tomto ohledu je možné Hellerovy soudy z dnešního hlediska označit ve dvojnásobném smyslu za politicky nekorektní.

³⁷ Jednalo se o Varšavu, Vitebsk a Oděsu.

³⁸ Jednalo se o Kapperovu básnickou sbírku *České listy* z roku 1846. Z bohaté sekundární literatury k reakci českých intelektuálů na tento text kupříkladu srov. Krejčí 1919; Kieval 2000; Mikulášek 2000; Maidl 2006.

Asimilacionistické hnutí židů z českých zemí, jehož se Kapper chtěl stát protagonistou, bylo tehdejšími předními českými intelektuály razantně odmítnuto.³⁹ „Je to právě národ zcela zvláštní, polyglotní, vzdor své roztroušenosti a různojazyčnosti přece uvědoměle sjednocený, mající neumořitelné uvědomění národní a jednu velkou národní, mesiášskou svou naději, národ i v tom ohledu ‚vyvolený‘, aby byl kuriozitou v ethnografické sbírce tohoto světa“, dovozoval ve svém pamfletu Neruda (Neruda 1870: 10). Je podivuhodné, že v Nerudově antisemitském textu je zmíněno i jméno přítele Hellera, a sice ve velmi nečekané souvislosti. Neruda ho uvádí jako příklad „stydavého ‚israelity‘“, který se již za gymnaziálních studií odvážil hrdě se přihlásit ke svému židovství.⁴⁰ Z dostupných životopisných dat Serváce Hellera se však nedá dovozovat, že by snad byl židovského původu.

Z celkového vyznění Hellerova oděského textu je patrné, že autor byl iritován zejména skutečností, že obraz města neodpovídal jeho předsudečnému očekávání, neboť Heller chtěl Oděsu vnímat — přes její očividně multietnický charakter — především jako město ruské, tedy slovanské.⁴¹ Hellerova pozornost věnovaná oděským židům koresponduje s dobovou percepcí oděské reality i u jiných zahraničních návštěvníků města. Židé sice nestáli v popředí zájmu evropských cestovatelů a protoetnografů,⁴² byli jimi ovšem registrováni. Z hlediska sledovaného tématu je relevantní konstatovat, že ve srovnání s Hellerovým úhlem pohledu jimi byla přítomnost židovské populace ve městě konotována o mnoho vyváženěji. Autor bezesporu etnograficky nejhodnotnějšího popisu Oděsy a jejích obyvatel 19. století, severoněmecký cestovatel Johann Georg Kohl, kupříkladu zmiňuje, že židé byli obecně chváleni jako „velmi pilní a dovední pracovníci“. Tato jejich zdatnost se ale, jak Kohl ihned dodal, mohla projevat i ve schopnosti umně prodat již zpola shnilou pšenici za neúměrně vysokou cenu (Kohl 1847: 150). Na jiném místě své zprávy Kohl pozitivně referuje o židovském sekulárním školství, v němž byla věnována zvláštní pozornost studiu jazyků a přírodních věd (Kohl 1847: 181).⁴³ Obdobně pozitivně byla laděná výpověď jiného německého protoetnografa, Wilhelma Hamma, který na přelomu 50. a 60. let 19. století shledal mezi židy v Oděse „mnoho ctihodných osob“ (Hamm 1862: 102). Obyvatelům města přitom obecně vyčítal „nedostatečnou inteligenci“, sklon k alkoholismu, le-

39 Autorem jedné z nejostřejších odmítavých reakcí na Kapperovo vlastenecky české básnické vyznání byl Karel Havlíček ve stati „České listy od Sigfrída Kappera“, která byla publikována v *České včele* v listopadu 1846.

40 Nerudova výpověď zní doslova následovně: „Na školách gymnasijských čítal jsem Židy k nejlepšímu svým přátelům, rval se za ně ve škole, studoval s nimi ve světničkách a po dumně šerých půdách pražského gheta, kde vše a vše se mně zdálo být poetické, a když jsem po prvé slyšel kolegu jednoho, který co „nationale“ své před celou školou místo obvyklého, stydlavého ‚israelita‘ s unášející pýchou pronesl: ‚Ich bin ein Jude!‘.“ Citovaná pasáž je doplněna Nerudovou poznámkou pod čarou: „Byl to S. Heller, z něhož se vyvinul již nyní spisovatel (co myslitel) velký“. (Neruda 1870: 7).

41 K percepci Oděsy českým prostředím ve sledovaném období srov. Lozoviuk 2017c.

42 K jejich základnímu přehledu srov. Lozoviuk 2017b.

43 Oděští židé byli proslulí svými příkladně vedenými školami, z nichž první byla založena již roku 1826. Absolventi těchto škol představovali základ budoucí židovské „profesionální inteligence“ (srov. Blank 1989: 218).

nost, nepoctivost a vůbec převahu materiálních zájmů nad „osvětovými“. „Čestnou výjimku“ v tomto ohledu podle Hamma představovali právě místní židé, „mezi nimiž lze nalézt nejinteligentnější a nejpilnější pracovníky, kteří jsou nejen spolehliví a robustnější než Rusové, nýbrž mají také vybranější vystupování“ (Hamm 1862: 106).

Východoevropští, tradicionalisticky orientovaní židé, kteří proudili do města ze severozápadních oblastí říše prakticky od jeho založení, jistě vzbuzovali pozornost nejen vnějších návštěvníků. V poslední třetině 19. století se však nejednalo o jedinou skupinu izraelitů žijících v tomto městě. Židovská obec Oděsy vykazovala ještě i ve druhé polovině 19. století znaky společenství, které vzniklo díky diverzním migračním tokům. Členové obce netvořili jeden celek, nižší společenské vrstvy se skládaly zejména z „chassidim“, tradicionalisticky orientovaných příchozích z východní Evropy, kteří se odmítali přizpůsobovat jak svým osvícenecky orientovaným souvěrcům, tak i nežidovskému okolí. Vyšší vrstvy židovské společnosti byly tvořeny tzv. brodskými židy, jak byli souhrnně nazýváni migranti z haličského města Brody a jeho okolí, které představovalo jedno z významných center haskaly, židovského osvícenství. Byli to především tito židé a jejich potomci, kteří se úspěšně integrovali do oděského hospodářského, ale i občanského systému (podrobněji srov. Blank 1989: 217).

Díky posledně jmenované skupině se Oděsa od 60. let stává centrem sekulárního, osvícenecky a modernisticky orientovaného židovského hnutí (Zipperstein 1986: 71), což vedlo k asociování Oděsy s „nejmodernějším židovským městem Ruska“ (Hilbrenner 2007: 190), ale zároveň i s jejím vnímáním jako města, které se jevílo být „nejméně židovským“ mezi židovskými městy (Hilbrenner 2007: 95). Orientace na obchod a s ním spojený ekonomický profit nesouzněla s nábožensky zaměřeným životním způsobem, takže již pro rok 1870 se uvádělo, že o „šábesu“ má otevřeno na 90% zdejších obchodů s židovskými majiteli (tamtéž). V dějinách oděské židovské diaspory představují šedesátá a sedmdesátá léta 19. století jakousi „zlatou“ periodu, kdy se jejím představitelům dařilo pronikat do městských struktur a v návaznosti na to ovlivňovat chod městského života (Херлихи 2015: 392).

Od konce sedmdesátých let se však společenský status oděských izraelitů počal snižovat, přičemž jejich počet ve městě nadále vzrůstal (Херлихи 2015: 393). Na tento nový trend reagovali rozvojem vlastního židovského společenského života. Z tohoto důvodu se Oděsa stala předním centrem židovské sekulárně orientované inteligence,⁴⁴ v jejímž rámci zde mezi sebou počaly soupeřit přívrženci dvou konkurenčních ideových pozicí: tzv. asimilacionisté a stoupení myšlenky o svébytnosti židovského národa. Diferenční proces mezi těmito dvěma tábory byl v Oděse v zásadě završen již počátkem 20. století, tedy o poznání dříve, než v jiných městech ruské říše (Hilbrenner 2007: 190).

44 Termín „rusko-židovská inteligence“ je zde pojímán v obdobném smyslu, jak ho ve své studii definovala Inge Blank. Jedná se tedy o specifický „sociální element“, který se zformoval za vlády Alexandra II. (1856–1881) mezi příslušníky židovské populace, žijící na území ruské říše. „Příslušníci tohoto sociálního uskupení byli jednotní v názoru, že jsou exkluzivními nositeli pokroku a legitimizaci své nekompromisní kritiky tradičního pojetí židovské společnosti odvozovali z přesvědčení, že vůči lidu jsou povinováni specifickými sociálně-etickými závazky“ (srov. Blank 1989: 199).

Institucionálním centrem „asimilacionistů“ se stala, roku 1867 založená, oděská filiálka petrohradské „Společnosti pro šíření osvěty mezi židy v Rusku“. Členové a sympatizanti této organizace spatřovali cíl své činnosti v šíření občanských hodnot a v jazykové asimilaci na ruské prostředí, která byla zároveň považována za předpoklad úspěšné osvětové činnosti, která byla utilitaristicky orientovaná na zlepšení životních poměrů židovských mas.⁴⁵ Ideálně typickým cílem bylo vyproštění individua z osidel staré a za přežitek považované kolektivní tradice (Hilbrenner 2007: 97) prostřednictvím jeho integrace do majoritní společnosti.⁴⁶ Naproti tomu nacionalisté zastávali názor, že nejefektivnější a vlastně jediný možný způsob dosažení modernizace židovského života v sociální, kulturní i hospodářské oblasti představuje nacionalizace židovských mas.

Konkurenční boj mezi těmito dvěma koncepcemi v řešení „židovské otázky“ se patrně poprvé vyostřil právě v Oděse v průběhu poslední třetiny 19. století (Hilbrenner 2007: 100). Zdá se, že jakýsi zlom v tomto procesu představovaly pogromy, které zasáhly jižní Rusko počátkem osmdesátých let.⁴⁷ Existenciální prožitek kolektivní nenávisti přivodil u mnohých židovských intelektuálů obrat od asimilačních tendencí k tzv. „palestinofilii“, spočívající v hledání vlastní cesty židovské kolektivní emancipace. Řada osobností zastávající do této doby asimilacionistickou pozici se cítila být nucena přehodnotit své názory a z teze o „bezperspektivnosti židovské existence v diaspoře“ posléze odvodit požadavek nutnosti usilování o národní obrození židovského národa, které zahrnovalo i myšlenku návratu do židovské historické vlasti.⁴⁸ Díky specifické konfiguraci oděského židovského i nežidovského⁴⁹ prostředí došlo právě zde k „přetavení“ původně univerzalisticky orientovaných modernistů ve stoupence partikulárních židovských zájmů. Myšlenky o nutnosti hledání vlastní, židovské cesty k modernitě dozrávaly v kruhu židovských nacionalisticky orientovaných intelektuálů, ke kterému náležely takové osobnosti, jakými kupříkladu byly anticipátor „kulturního sionismu“ literát Ašer Gincberg, ideolog židovského nacionalismu a historik Simon Dubnow či sionistický básník Chajim Nachman Bialik. Zcela zvláštní role v procesu zrání myšlenky o židovské etnické distinkci připadla

45 Obecně k problematice reformistických snah mezi ruskými židy v průběhu 19. století srov. monografii Vereny Dohrn (Dohrn 2008).

46 O významu Oděsy pro asimilacionistické hnutí svědčí, že roku 1860 zde začalo být vydáváno první židovské periodikum v ruském jazyce s názvem „Рассвет“. Pramen: Heslo „Одесса“, In: Электронная Еврейская Энциклопедия. Ассоциация по изучению еврейских общин, Иерусалим 2005, [online], [cit. 28.10.2016]. Dostupné z: <http://www.eleven.co.il/print.php?id=13047>.

47 V Oděse propuklo protižidovské násilí roku 1881.

48 Srov. heslo „Сионизм“, In: Электронная Еврейская Энциклопедия. Ассоциация по изучению еврейских общин, Иерусалим 2017, [online], [cit. 27.05.2016]. Dostupné z: <http://www.eleven.co.il/print.php?id=13819>.

49 Vedle tradice interkulturního soužití mnoha různých skupin, patří k oděské historii i skutečnost, že se toto město stalo kolbištěm řady etnoemancipačních hnutí. Po určitou dobu byla Oděsa kupříkladu jedním z center řeckého či bulharského nacionálního hnutí. K etnoemancipačním procesům různých etnických skupin v Oděse podrobněji srov. Hausmann 1998: 377nn.

oděskému lékaři, původně stoupenci asimilacionismu (srov. Bloch 1966: 87), Leo Pinskerovi.

Pinsker se stal pod bezprostředním dojmem z pogromů, kterým byli vystaveni ji-horští židé na počátku osmdesátých let 19. století (Schnirer 1913: 5),⁵⁰ autorem textu, v němž byl poprvé zcela jasně vytyčen požadavek židovské emancipace v etnickém smyslu. Pinskerův pamflet byl knižně vydán v Berlíně roku 1882 a nesl programatický název *Autoemancipace*, jež byl ještě doplněn příznačným podtitulem „varování soukmenovcům od jednoho ruského žida“. Pinsker odvozoval nárok na židovskou „národní sebeidentifikaci“ z přirozeného práva na národní sebeurčení, jehož se odvolávaly i další evropské kolektivity (Pinsker 1903: 14). Vzorem pro etnizaci židovských mas měla proto sloužit úspěšná etnoemancipační hnutí již etablovaných evropských národů. Za cíl židovského „autoemancipačního“ hnutí bylo autorem označeno nekompromisní naplnění „etnického paradigmatu“, včetně dosažení takových požadavků jako kupříkladu získání „vlastního etnického území“. Za „největší neštěstí“ židovské pospolitosti Pinsker prohlásil skutečnost, „že netvoří národ“ (Pinsker 1903: 14). „Co nám chybí, není genialita, nýbrž sebedůvěra a vědomí lidské důstojnosti, o kterou nás připravily [ostatní kulturní národy],“ dovozoval dále Pinsker (Pinsker 1903: 16). Celým jeho textem se proto nese zoufalý požadavek, který je adresován reprezentantům „klasických“ národů: „Dopřejte nám svobodu národní existence“ (Pinsker 1903: 16).

Etnická emancipace evropských židů podle Pinskera představuje zcela legitimní nárok a teprve ona završuje emancipaci občanskou a politickou, kterých bylo ve vyspělých evropských zemích v době sepsání Pinskerova textu údajně již dosaženo. Všeobecné pohrdání židy je důkazem toho, že občanské a politické zrovnoprávnění židů na úrovni individuů nestačí k tomu, aby byli akceptováni též jako kolektivita. Jediný správný prostředek vedoucí k tomuto cíli představuje podle Pinskera „autoemancipace“, jež má vyvrcholit v etablování „židovské národnosti“ a její následné zrovnoprávnění se všemi ostatními národy (Pinsker 1903: 30).

Ideový vliv Pinskerova textu, který je dnes považován za součást kánonu rané sionistické literatury, byl zpočátku velmi omezen (Hofmeister 2007: 180). Bylo tomu tak přesto, že Pinskerovy myšlenky iniciovaly aktivity, které byly historikem sionismu Jochananem Blochem označeny za „první konkrétní náznaky sionistického hnutí“ (Bloch 1966: 87). Jeden z konkrétních projevů židovské „autoemancipační“ práce v Pinskerově duchu spočíval v založení první sionistické organizace v ruské říši, k čemuž došlo již roku 1890 a to právě v Oděse.⁵¹ Oděsa, která již dříve proslula jako „místo židovské moderny“ (Hofmeister 2007: 60nn), se tak zároveň stala i střediskem židovské sekularizace prostřednictvím nacionalizace, jak centrem židovského asimilacionistického, tak i nacionálního hnutí a to nejen v ruském, ale přímo v celoevropském kontextu.

⁵⁰ Pinsker byl očitým svědkem pogromu, který se odehrál v Oděse roku 1881.

⁵¹ Jednalo se o „Spolek pomoci židovským zemědělcům a řemeslníkům v Sýrii a Palestině“ (Obščestvo vspomoščestvovanija evrejam zemledeľcam i remeslennikam v Sirii i Palestine), jehož cílem bylo finančně podporovat židovské emigranty ve svaté zemi (Hofmeister 2007: 178).

Nacionalizace židovských mas v ruské říši byla kromě tohoto vývoje uvnitř židovské společnosti nepřímo urychlována společností majoritní. Tragické události z počátku 20. století daly za pravdu nejtemnějším obavám sionistů. V říjnu roku 1905 se Oděsa stala dějištěm nejrozsáhlejšího a nejbrutálnějšího židovského pogromu ruských dějin. Sionistický aktivista a historik Simon Dubnow vyčíslil ztráty židovského obyvatelstva města na „přes tři sta mrtvých, tisíce raněných a zmrzačených, 140 vdov, 600 sirotků a přes 40.000 zruinovaných existencí“ (Dubnow 1923: 447). Říjnové události, i vše co jim předcházelo, přispěly k tomu, že rok 1905 se stal jakýmsi mezníkem ve vývoji města. Sociální krize spojená s prohranou rusko-japonskou válkou, na tuto porážku navazující první ruská revoluce a následně i protizidovský pogrom, vyústily do „sociální katastrofy“ (Херлихи 2015: 379), kterou byli svým způsobem zasaženi všichni. Původně kosmopolitně orientovaná Oděsa se postupně měnila v arénu, v níž docházelo k soupeření sociálně, ale i etnicky definovaných subjektů. Tyto společenské změny nacházely svůj odraz i v proměně demografického chování Oděsanů. Již na podzim 1905 počaly město opouštět tisíce židovských obyvatel, ale i příslušníků dalších etnokonfesijních skupin. Mezi migranty se nacházeli nejen řadoví námezdní pracovníci, ale také pro hospodářský rozvoj města důležití představitelé střední třídy. Jak se v průběhu následujících let mělo ukázat, Oděsa a její obyvatelé se z následků tohoto neblahého vývoje nedokázala již nikdy zcela vzpamatovat (srov. Hofmeister 2007: 58).

LITERATURA:

- Blank, I. 1989. „Haskalah und Emanzipation. Die russisch-jüdische Intelligenz und die „Jüdische Frage“ am Vorabend der Epoche der „Großen Reformen“. Pp. 197–231 in Gotthold, R. (ed.). *Juden in Ostmitteleuropa von der Emanzipation bis zum ersten Weltkrieg*. Marburg/Lahn: J. G. Herder-Institut.
- Bloch, J. 1966. *Judentum in der Krise. Emanzipation, Sozialismus und Zionismus*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Dějiny Čechů na Ukrajině/Історія чехів в Україні. 2013. Kyjev.
- Dohrn, V. 2008. *Jüdische Eliten im Russischen Reich: Aufklärung und Integration im 19. Jahrhundert*. Köln [a. d.]: Böhlau.
- Drbal, A. 2013. „Významný český a ukrajinský dirigent, skladatel a pedagog Josef Příbík (1855–1937) (k 75. výročí úmrtí).“ Pp. 304–314 in *Україна-Чехія: історія та сьогодення, Одеса*.
- Dubnow, S. 1923. *Die neueste Geschichte des jüdischen Volkes, Band III*. Berlin: Jüdischer Verlag.
- Erman, A. 1845. „Statistik der Russischen Städte.“ Pp. 34–48 in *Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland, Band 4*. Berlin: G. Reimer.
- Erman, A. 1847. „Statistisches über Odessa.“ Pp. 207–208 in: *Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland, Band 5*. Berlin: G. Reimer.
- Fleischer, M. 1997. *Das System der russischen Kollektivsymbolik (Eine empirische Untersuchung)*. München: Verlag Otto Sagner.
- Frankl, M. 2017. Vztah Jana Nerudy k židům, [online]. [cit. 29. 05. 2017]. Dostupné z: http://www.rozhlas.cz/nabozenstvi/zpravy/_zprava/vztah-jana-nerudy-k-zidum--806518.
- Hamm, W. 1862. *Südöstliche Steppen und Städte. Nach eigener Anschauung geschildert*. Frankfurt am Main: J. D. Sauerländers Verlag.
- Hausmann, G. 1998. *Universität und städtische Gesellschaft in Odessa 1865–1917. Soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

- Heller, S. 1873a. „Dvě města slovanská, II. Oděsa.“ *Lumír. Týdeník zábavný a poučný* 1: 102–108, 115–117.
- Heller, S. 1873b. „Dvě města slovanská. I. Varšava.“ *Lumír. Týdeník zábavný a poučný* 1: 8–31.
- Heller, S. 1873c. „Židé v Polsce.“ *Lumír. Týdeník zábavný a poučný* 1: 56–57.
- Herlihy, P. 1977. „The Ethnic Composition of the City of Odessa in the Nineteenth Century.“ *Harvard Ukrainian Studies* 1(1): 53–77.
- Hilbrenner, A. 2007. *Diaspora-Nationalismus. Zur Geschichtskonstruktion Simon Dubnows.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Hofmeister, A. 2007. *Selbstorganisation und Bürgerlichkeit. Jüdisches Vereinswesen in Odessa um 1900.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Hofmeister, A. 2017. *Odessa (Stadt).* Enzyklopädie des europäischen Ostens [online], [cit. 14. 05. 2017]. Dostupné z: http://eeo.uni-klu.ac.at/index.php?title=Odessa_%28Stadt%29.
- Hyánková, T. 2008. „Goluboj: Zpráva z terénního výzkumu.“ Pp. 175 in Skalník P., L. Šavelková (eds.) *Okno do antropologie.* Pardubice: Univerzita Pardubice.
- Kieval, H. J. 2000. *Languages of Community: the Jewish Experience in the Czech Lands.* Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- King, Ch. 2011. *Genius and Death in a City of Dreams.* New York/London: W. W. Norton & Company.
- Kohl, J. G. 1847. *Reisen in Südrußland, Erster Theil.* Dresden/Leipzig: Arnoldische Buchhandlung.
- Kokaisl, P. a kol. 2009. *Krajané: Po stopách Čechů ve východní Evropě.* Praha: Za hranice.
- Košenský, J. 1896. *Na Krymu: cestovní vzpomínky.* Praha: J. Otto.
- Koschmal, W. 1998. „Altes Odessa — fremde Stadt. Rußlands erste europäische Stadt.“ Pp. 30–44 in Koschmal, W., E. Völkl (eds.), *Odessa. Kapitel aus der Kulturgeschichte.* Regensburg: Schriftenreihe des Osteuropainstituts Regensburg-Passau.
- Krejčí, J. 1919. *Siegfried Kapper.* Praha: Jednota.
- Kubrakova, A. 2010. *Česká komunita v bývalém carském a současném Rusku, zejména v černomořské oblasti.* Bakalářská práce. Praha: FF UK.
- La Garde, A. de 1825. *Eine Reise von Moskau nach Wien, über Kiow, Odessa, Constantinopel...* Heidelberg: Engelmann.
- Lozoviuk, P. 1998. „Němečtí vystěhovalci z českých zemí a jejich jazykové ostrovy v jihovýchodní Evropě.“ Pp. 39–87 in Brouček, S. (ed.) *Češi v cizině č. 10.* Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku Akademie věd České republiky.
- Lozoviuk, P. 2017a. „Etnografická geognosie“ a počátky urbánní protoetnologie. *Národopisná revue* 27 (2): 107–113.
- Lozoviuk, P. 2017b. „V Oděse se dobře žije.“ Cestopisné a protoetnografické obrazy města a jeho obyvatel. *Český lid* 104 (3): 291–316.
- Lozoviuk, P. 2017c. „To se musí vidět!“ *Oděsa v české dobové percepci*, v tisku.
- Maidl, V. 2006. „Die Anfänge der jüdischen Emanzipation in Böhmen in den 1840er Jahren.“ Pp. 1–18 in Nekula, M., Koschmal, W. (eds.) *Juden zwischen Deutschen und Tschechen. Sprachliche und kulturelle Identitäten in Böhmen 1800–1945.* München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag.
- Mikulášek, A. 2000. *Antisemitismus v české literatuře 19. a 20. století.* Praha: Votobia.
- Nepraš, J. 1910. „Čechové na Krymu i osada Čechohrad.“ Pp. 62–70 in: *Komenský-kalendář pro český lid na Rusi na rok 1911.* Lodž [online], [cit. 16. 03. 2017]. Dostupné z: <http://exulant.evangelnet.cz/stare/data/Nepras.pdf>.
- Neruda, J. 1870. *Pro strach židovský. Politická studie.* Praha: Dr. Grégr a Ferd. Dattel.
- Pinsker, L. 1903. „Autoemancipation!“ *Mahnruf an seine Stammesgenossen von einem russischen Juden.* Brunn: Akademische Verbindung Kadimah.
- Schnirer, M. T. 1913. „Vorwort zur II. Auflage“ Pp. 5–6 in: Pinsker, L. „Autoemancipation!“ *Mahnruf an seine Stammesgenossen von einem russischen Juden*, Brunn: Jued. Buch- und Kunstverlag.
- Skinner, F. W. 1986. „Odessa and the Problem of Urban Modernization.“ Pp. 209–248 in Hamm, M. F. (ed.) *The City in Late Imperial Russia.* Bloomington: Indiana University Press.

- Uherek, Z. a kol. 2000. „Češi na jižní Ukrajině“. *Český lid* 87(4): 307–350.
- Vaculík, J. 2007. *Češi v cizině 1850–1938*. Brno: Masarykova univerzita.
- Valášková, N. 2013. „Oděsa očima Čechů v poslední čtvrtině 19. století“ Pp. 90–103 in *Україна-Чехія: історія та сьогодення, Одеса*.
- Vávra, J. 2005. *Kolektivní identita na pozadí konfesního rozkolu ve Veselinovce na Ukrajině*. Diplomová práce. Praha: FF UK.
- Vávra, J. 2007. „Projevy identity v pohřebním ritu obyvatel Bohemky a Veselinovky na Ukrajině“ *Český lid* 94(1): 19–42.
- Veselý, A. 1948. „Servác B. Heller.“ Pp. 259–269 in: Heller, S. *Pan markýz*. Praha: Nakladatelství ELK.
- Zipperstein, S. J. 1986. *The Jews of Odessa: A Cultural History 1794–1881*. Stanford: Stanford University Press.
- Волкова, С. А. 2006. *Чехи на півдні України (60-ті рр. XIX–30-ті рр. XX століття)*. Форма: Сімферополь.
- Дагілайська, Е. Р. 2013. „Чешские музыканты в Одессе (XIX–нач. XX века)“ Pp. 314–318 in *Україна-Чехія: історія та сьогодення, Одеса*.
- Келер, А. Н. (ed.) 2007. *Репрессированные чехи, Одесса*.
- Коган, С. М. 2002. *Дирижер И. В. Прибик и Одесский оперный театр*. Одесса: Астропринт.
- Красножон, А. В. 2010. „Славные страницы истории Одессы“ in *Одессоведение, Раздел I*, Одесса.
- Лебедев, С. 2014. „Я имею вам сказать за Одессу-маму... Этническая история Южной Пальмиры.“ [online], [cit. 16. 03. 2017].
- Dostupné z: http://ruskline.ru/analitika/2014/04/15/ya_imeyu_vam_skazat_za_odessumamu/.
- Матеріали з історії чехів на Одещини*. Одесса 2005.
- Моїсеєва, Т. 2011. „Одеське Слов'янське товариство імені святих Кирила та Мефодія: формування засад діяльності.“ *Вісник Одеського Історико-Краєзнавчого Музею* 10: 203–206.
- Музичко, О. Є. 2013. „Чехія та чехи в історії історичної науки Одеси (друга половина XIX — перші десятиліття XX ст.“ Pp. 232–251 in *Україна-Чехія: історія та сьогодення, Одеса*.
- Муратов, А., Муратова, Д. 2013. „Учитель из Одессы Антонин Чила — генерал чехословацкой армии“ Pp. 293–306 in *Україна-Чехія: історія та сьогодення, Одеса*.
- Муратов, А., Муратова, Д. 2012. „Генерал Антонин Микулаш Чила Путь от одесского учителя физкультуры до генерала Чехословацкой армии“ Pp. 321–336 in *titíž, Муратов, А., Муратова, Д. (eds) Судьбы чехов в России, XX век. Путь от Киева до Владивостока*. Прага: Русская традиция. *Одессоведение* 2010. Одесса.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., XLVII*. 1904. Город Одесса, Санкт-Петербург.
- Третьяк, А., И. 2012. *Рождение города. Очерки ранней истории Одессы*. Одесса: Optimum.
- Україна-Чехія: історія та сьогодення*. 2013. Одеса.
- Херлихи, П. 2015. *Одесса. История 1794–1914*. Одесса: Optimum.

Petr Lozoviuk (1968) je český etnolog. Působil na Univerzitě Karlově v Praze, Etnologickém ústavu AV ČR a Institutu pro saské dějiny a etnologii v Drážďanech. Od roku 2012 je vedoucím Katedry antropologie FF ZČU v Plzni. Mezi těžiště jeho odborného zájmu patří evropská srovnávací etnologie, interetnické vztahy a interkulturní komunikace, dějiny disciplíny, metodologické a epistemologické problémy oboru, a aktuální problémy etnoemancipačních procesů ve východní Evropě.